

КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНУ ПРИ КОНКУРЕНЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ, ЧАСТИНИ ТА ЦІЛОГО¹

QUALIFICATIONS OF A CRIME IN COMPETITION OF CRIMINAL AND LEGAL NORMS, PARTS AND WHOLE

Ус О.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню проблем кваліфікації злочину за конкуренції кримінально-правових норм, частини та цілого (норми-частини та норми-цілого). З'ясоване співвідношення норми-частини (норм-частин) та норми-цілого, встановлено, за якими ознаками елементів складу злочину можуть конкурувати норма-частина (норми-частини) та норма-ціле. Проаналізовано види конкуренції норми-частини та норми-цілого. Запропоновано правила (рекомендації) кримінально-правової оцінки вчиненого діяння (кваліфікації злочину) за наявності конкуренції кримінально-правових норм, частини та цілого (правила подолання конкуренції).

Ключові слова: кваліфікація злочину, кримінально-правова оцінка вчиненого діяння, конкуренція кримінально-правових норм, норма-частина, норма-ціле.

Статья посвящена исследованию проблем квалификации преступления при конкуренции уголовно-правовых норм, части и целого (нормы-части и нормы-целого). Установлено соотношение нормы-части (норм-частей) и нормы-целого, выявлено по каким признакам элементов состава преступления могут конкурировать норма-часть (нормы-части) и норма-целое. Проанализированы виды конкуренции нормы-части и нормы-целого. Предложены правила (рекомендации) уголовно-правовой оценки совершенного деяния (квалификации преступлений) при наличии конкуренции уголовно-правовых норм, части и целого (правила преодоления конкуренции).

Ключевые слова: квалификация преступления, уголовно-правовая оценка совершенного деяния, конкуренция уголовно-правовых норм, норма-часть, норма-целое.

The article is devoted to investigation of problems of qualification of a crime in competition of criminal legal norms, part and the whole (norm-part and norm-integer). The ratio of the norm-part (norms-parts) and norms-the whole, determined by what signs of the composition of the crime can compete the norm-part (norm-part) and the norm-integer. The types of competition norms-parts and norms-integer are analyzed. The rules (recommendations) of the criminal and legal assessment of the committed act (the qualification of a crime) in the presence of competition of criminal and legal norms, part and the whole (rules of competition overcoming) are proposed.

Key words: qualifications of the crime, criminal and legal assessment of the act, competition of criminal law norms, norm-part, norm-integer.

Постановка проблеми. Конкуренція кримінально-правових норм, частини та цілого (норми-частини та норми-цілого) залишається одним із найбільш дискусійних питань щодо проблеми конкуренції норм. У науковій літературі висловлено дві діаметрально протилежні думки щодо цього питання. Наприклад, окремі автори заперечують існування конкуренції норми-частини та норми-цілого, зазначаючи, що за такої «конкуренції» між нормами відсутній зв'язок, що притаманний зв'язку, характерному для конкуренції кримінально-правових норм, оскільки норма-частина та норма-ціле зорієнтовані на регулювання одного й того ж питання [1, с. 61]. Наприклад, А.П. Козлов висловлюється проти наявності конкуренції частини та цілого, оскільки якщо якась норма містить у собі ознаки іншої норми, то взагалі зникає проблема їх співвідношення; такої проблеми просто немає, оскільки у законі поєднані дві норми в одну [2, с. 185]. М.Й. Коржанський вказує, що конкуренція норми-частини та норми-цілого не має ні практичного, ні теоретичного значення, стверджуючи, що є конкуренція безпосередніх

об'єктів [3, с. 61]. Цю позицію критикує О.К. Марін, зазначаючи, що конкуренція можлива лише між кримінально-правовими нормами і неможлива між об'єктами кримінально-правової охорони цих норм [4, с. 134].

Інші науковці наполягають на існуванні такого виду конкуренції кримінально-правових норм, зазначаючи, що за конкуренції норми-частини та норми-цілого ознаки вчиненого суб'єктом злочину передбачені декількома (двома чи більше) кримінально-правовими нормами, одна з яких охоплює вчинене діяння загалом, а інша норма – лише окремі його частини (окремі з його ознак). Норма-частина та норма-ціле знаходяться у відносинах підпорядкування *за змістом*, де більш повною є норма-ціле [5, с. 225]. Цей вид конкуренції інколи називають «поглинання злочинів» [6, с. 125–129].

Окремі дослідники, розглядаючи питання конкуренції кримінально-правових норм, не згадують проблему конкуренції частини та цілого взагалі [7, с. 79–85; 8, с. 100–105].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розроблення вчення про конкуренцію кримінально-правових норм зробили такі

¹ З циклу статей «Кваліфікація злочину при конкуренції кримінально-правових норм».

науковці в галузі кримінально-правової науки, як О.С. Горелик, Л.В. Іногамова-Хегай, З.О. Незнамова, С.Ф. Сауляк, М.М. Свідлов та інші. Крім того, окремі вчені, які присвятили свої дослідження проблемам кваліфікації злочинів, розглядали питання конкуренції кримінально-правових норм. Це такі науковці, як: І.О. Зінченко, В.М. Кудрявцев, А.В. Корнеєва, В.В. Кузнецов, В.І. Малихін, О.К. Марін, В.О. Навроцький, А.В. Савченко та інші автори. Водночас вважаємо за доцільне та необхідне провести дослідження кваліфікації злочину за конкуренції кримінально-правових норм, частини та цілого, оскільки: а) низка питань цієї проблеми й сьогодні залишаються дискусійними; б) окремі питання зазначеної проблеми не піднімалися у кримінально-правовій літературі; в) роботи більшості авторів базуються на законодавстві, яке зазнало суттєвих змін щодо принципових (концептуальних) підходів та системності; г) наукові праці певних дослідників ґрунтуються на законодавстві та принципах і підходах кримінально-правової політики інших країн. Роботи ж названих та інших учених є відправною базою для встановлення закономірностей розвитку наукового знання щодо окресленого питання.

Метою і завданням дослідження проблем кваліфікації злочину за наявності конкуренції кримінально-правових норм, частини та цілого (норми-частини та норми-цілого), є з'ясування поняття та видів такої конкуренції, встановлення правил (рекомендацій) подолання такого виду конкуренції та кваліфікації злочину за її наявності.

Виклад основного матеріалу. У Кримінальному кодексі України 2001 року (далі – КК) не міститься нормативного визначення поняття «конкуренція кримінально-правових норм» та не регламентовано правила кваліфікації злочину за конкуренції кримінально-правових норм, хоча це явище є досить поширеним під час застосування норм та інститутів кримінального права.

Конкуренція кримінально-правових норм за кваліфікації злочину наявна, коли у вчиненому діянні містяться ознаки елементів складів злочинів, що передбачені декількома (двома чи більше) кримінально-правовими нормами, що не суперечать, а частково збігаються як за обсягом, так і за змістом, кожна з яких претендує на застосування за кваліфікації вчиненого суб'єктом злочину. Кримінально-правові норми, які конкурують, є взаємопов'язаними та взаємозалежними, оскільки вони з різним ступенем узагальнення та з різною повнотою (у різному обсязі) передбачають ознаки вчиненого суб'єктом злочину. Саме тому такі норми частково збігаються як за обсягом, так і за змістом [9, с. 133–134].

У кримінальному законодавстві окремих зарубіжних країн питання конкуренції кримінально-правових норм, частини та цілого, знайшло законодавчу регламентацію. Приміром, відповідно до ст. 118 КК Республіки Молдова під конкуренцією частини та цілого розуміється наявність двох чи більше кримінальних норм, одна з яких охоплює вчинене шкідливе діяння в цілому, а інші норми –

лише його окремі частини (ч. 1). Кваліфікація злочинів за конкуренції частини та цілого здійснюється на підставі норми, що охоплює загалом усі ознаки вчиненого шкідливого діяння (ч. 2).

Одним з перших у науковій літературі термін конкуренція «частини та цілого» став використовувати В.М. Кудрявцев, який зазначив, що конкуренція частини та цілого має місце у разі наявності двох чи більше норм, одна з яких охоплює діяння в цілому, а інші норми – лише окремі його частини. Наведені норми, знаходяться у відносинах підпорядкування, проте вже не за обсягом, а за змістом [5, с. 225]. Розглядаючи цей вид конкуренції науковець звертає увагу, що вона здійснюється за елементами (їх ознаками) складу злочину (одним або декількома одночасно) [5, с. 226–231], тобто конкуренція кримінально-правових норм, частини та цілого (норми-частини та норми-цілого) може бути за ознаками об'єкта складу злочину, об'єктивної сторони складу злочину, суб'єкта складу злочину (суб'єкта злочину) та суб'єктивної сторони складу злочину чи за декількома з них одночасно. Крім того, автор зазначав, що конкуренцію норми-частини та норми-цілого необхідно враховувати і при кваліфікації готування до злочину та замаху на злочин, а також при кваліфікації злочину, вчиненого у співучасті [5, с. 231–233].

На думку В.О. Навроцького, можна виділити два основних види конкуренції за змістом відповідних норм: а) конкуренція статей, які передбачають злочин в цілому та його певну частину (конкуренція цілого та частини), приміром, ст. 187 та ст. ст. 122, 129, ч. 2 ст. 125 КК; б) конкуренція статей, які передбачають злочин в цілому та всі його частини (конкуренція цілого та частин), наприклад, ч. 2 ст. 121 та ч. 1 ст. 121 і ч. 1 ст. 119 КК. Саме тому науковець вважає, що конкуренція статей, які передбачають норми про ціле і частини, ціле і частину – це вид конкуренції статей, за якої вчинений злочин, передбачений кількома (принаймні двома) статтями Особливої частини КК, з яких одна охоплює все посягання, а інші – його частину або ж всі частини [10, с. 429–430].

Дослідження кримінально-правовою літератури та приписів КК дає підставу виділити такі *види (форми) конкуренції кримінально-правових норм, частини та цілого* (норми-частини та норми-цілого):

1) конкуренція кримінально-правових норм, що передбачають склад одиничного простого та одиничного ускладненого складного (складеного) злочинів (приміром, ч. 1 ст. 186 й ч. 1 ст. 122 КК та ч. 1 ст. 187 КК). Така конкуренція виникає у разі зіткнення одиничного простого та одиничного ускладненого складного (складеного) злочину, коли одне діяння (одиничний простий злочин) є відповідно до закону обов'язковою чи кваліфікуючою ознакою іншого ускладненого складного (складеного) злочину.

Слід зазначити, що виникнення конкуренції норми-частини (норм-частин) та норми-цілого обумовлене відображенням у кримінальному законі окрім складів простих одиничних злочинів, що передбачають вчинення самостійного одиничного

діяння, ще й складів складених одиничних злочинів, що поєднують у собі два чи більше пов'язаних між собою умисних діянь, кожне з яких, якщо їх розглядати ізольовано, являє собою самостійний злочин, але які в силу їх органічної єдності, типовості, поширеності об'єднані законодавцем в окремий самостійний склад злочину, передбачений окремою статтею (частиною статті) Особливої частини КК (врахована законодавцем сукупність злочинів).

За конкуренції одиничного складеного злочину (норма-ціле) та одиничного простого злочину (норма-частина), що є його складовою, кваліфікація повинна здійснюватися за статтею (частиною статті) Особливої частини КК, що передбачає одиничний складений злочин, оскільки він має пріоритет перед нормами, що передбачають вчинення кожного окремого діяння, які об'єднані в межах одиничного складеного злочину.

Так, відповідно до абз. 1 п. 11 постанови ПВСУ «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 6 листопада 2009 р. № 10 «умисне заподіяння у процесі розбою чи вимагання легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, а також середньої тяжкості тілесного ушкодження, незаконне позбавлення волі, вчинене способом, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого, завдання побойв, що мало характер мордування, охоплюються статтею 187 або 189 КК і додаткової кваліфікації за іншими статтями КК, що передбачають відповідальність за злочини проти здоров'я, не потребують».

Згідно з абз. 1 п. 11 постанови ПВСУ «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки» від 4 червня 2010 р. № 7 «якщо у складі злочину передбачене діяння, яке у поєднанні з іншими обставинами завжди утворює склад іншого злочину (наприклад, зміст діяння полягає у застосуванні фізичного насильства під час вчинення певного злочину), то питання про його кримінально-правову оцінку необхідно вирішувати з урахуванням того, наскільки охоплюється складом цього злочину таке діяння, а також з урахуванням змісту санкцій відповідних статей (частин статей) Особливої частини КК».

Водночас у кримінально-правовій доктрині та слідчо-судовій практиці дискусійним залишається питання чи охоплює складений злочин, простий одиничний злочин, що є його складовою, який вчинений з кваліфікуючою ознакою (приміром, чи охоплює розбій, поєднаний із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень (ч. 4 ст. 187 КК), умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК)).

На думку окремих науковців кваліфіковані (особливо кваліфіковані) склади одиничних простих злочинів не поглинаються одиничним складеним злочином і вчинене суб'єктом підлягає кваліфікації за сукупністю злочинів. Так, відповідно до абз. 3 п. 11 постанови ПВСУ «Про практику засто-

сування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки» від 4 червня 2010 р. № 7, коли діяння виходить за межі складу певного злочину, воно має кваліфікуватися окремо і утворює сукупність злочинів (наприклад, заподіяння умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, під час вчинення розбою або вимагання кваліфікується за ч. 4 ст. 187 КК або ч. 4 ст. 189 КК і ч. 2 ст. 121 КК). У цих випадках зміст санкцій відповідних статей (частин статей) Особливої частини КК до уваги не береться». Крім того, згідно з абз. 3 п. 11 постанови ПВСУ «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 6 листопада 2009 р. № 10, якщо під час розбою чи вимагання було умисно заподіяно тяжке тілесне ушкодження, внаслідок якого сталася смерть потерпілого, або останнього було умисно вбито, дії винної особи належить кваліфікувати за сукупністю злочинів – за ч. 4 ст. 187 чи ст. 189 КК і ч. 2 ст. 121 або п. 6 ч. 2 ст. 115 КК».

Водночас слід зазначити, що стосовно кваліфікації вчиненого суб'єктом злочину за конкуренції складеного одиничного (норма-ціле) та простого одиничного (норма-частина) злочинів у кримінально-правовій доктрині відсутня єдність поглядів. Окремі науковці вказують, що *конкуренція відсутня*, якщо санкція статті (частини статті) Особливої частини КК, що передбачає складений одиничний злочин, і санкція статті (частини статті) Особливої частини КК, що передбачає простий одиничний злочин (норма-частина), який входить до складу складеного, *збігаються* [11, с. 63-64]. Крім того, *конкуренція відсутня*, а наявна сукупність злочинів у разі коли санкція статті (частини статті) Особливої частини КК, що передбачає простий одиничний злочин, який є частиною складеного одиничного злочину, *перевищує санкцію* статті (частини статті) Особливої частини КК, що передбачає складений злочин [12, с. 144-145; 13, с. 72].

Водночас, на думку інших науковців сукупність злочинів наявна *лише* в тому разі, коли санкція статті (частини статті) Особливої частини КК, що передбачає простий одиничний злочин (норма-частина), який входить до складу складеного, *перевищує* санкцію статті (частини статті) Особливої частини КК, що передбачає складений злочин [14, с. 94];

2) конкуренція кримінально-правових норм, частини та цілого (норми-частини та норми-цілого), що передбачають характеристику діяння конкретного суб'єкта та відповідальність за так звані «спеціальні види діянь співучасників», що криміналізовані в окремих кримінально-правових нормах (приміром, підбурювач до злочину (ч. 4 ст. 27 КК) та втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК) чи провокація підкупу (ст. 370 КК); організатор злочину (ч. 3 ст. 27 КК), підбурювач до злочину (ч. 4 ст. 27 КК) та умисне вбивство чи умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинені на замовлення (п. 11 ч. 2 ст. 115 та ч. 2 ст. 121 КК); пособник злочину (ч. 5 ст. 27 КК) та сприяння створенню або

діяльності терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258-³ КК), сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258-⁴ КК) тощо);

в) конкуренція норм, що передбачають закінчений злочин з матеріальним складом та закінчений злочин з формальним (усіченим) складом (приміром, умисне вбивство (ст. 115 КК) та погроза вбивством (ст. 129 КК) тощо).

Висновки. Проведене дослідження дає підставу сформулювати *правила* (рекомендації, алгоритм) *кваліфікації злочину за конкуренції кримінально-правових норм, частини та цілого* (норми-частини та норми-цілого):

1) кваліфікація злочину за конкуренції кримінально-правових норм, частини та цілого (норми-частини та норми-цілого) здійснюється за нормою, яка є найповнішою, багатшою за змістом, тобто кримінально-правовою нормою, яка передбачає найбільшу кількість ознак вчиненого суб'єктом злочину і разом з тим поширюється, окрім даного злочину, на найменшу кількість злочинів такої категорії. Обсяг кримінально-правової норми, яку слід застосовувати під час кваліфікації за такого виду конкуренції, є найбільш повним і конкретним. Склад злочину, передбачений у нормі, що застосовується під час кваліфікації злочину у разі конкуренції норми-частини та норми-цілого, повинен охоплювати максимально можливу кількість тих ознак вчиненого діяння, які мають кримінально-правове значення;

2) кваліфікація злочину за конкуренції норми-частини та норми-цілого за *об'єктом* складу злочину здійснюється за статтею (частиною статті) Особливої частини КК, яка передбачає більш широкий та повний об'єкт складу злочину. Приміром, розбій (ст. 187 КК) та відкрите вилучення чужого майна (ч. 1 ст. 186 КК) й умисне тяжке тілесне ушкодження (ч. 1 ст. 121 КК). Об'єкт складу одиничного складеного злочину завжди є цілим щодо об'єктів складів злочинів, які його складають і є його частинами. Об'єкт норми-частини (однієї з норм-частин) є додатковим об'єктом норми-цілого;

3) кваліфікація злочину за конкуренції норми-частини та норми-цілого за *об'єктивною* стороною складу злочину здійснюється за нормою, яка найбільш повно та змістовно передбачає ознаки об'єктивної сторони фактично вчиненого суб'єктом діяння (злочину). Приміром, поширеним випадком конкуренції частини та цілого за об'єктивною стороною є ситуація, коли спосіб вчинення злочину передбачений у КК як самостійний склад злочину (наприклад, застосування насильства чи погроза його застосування, підроблення офіційного документа та (або) використання завідомо підробленого документа, тощо). Водночас, у більшості складів злочинів, приміром, встановити зміст насильства, що є способом вчинення злочину, виходячи лише з диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК, практично неможливо. Його зміст встановлюється шляхом системного тлумачення кримінально-правових норм з урахуванням законодавчого типу (конструкції) визначення (регламентації) спо-

субу вчинення злочину (єдиний спосіб вчинення злочину, вичерпний перелік способів вчинення злочину, приблизний (відкритий) перелік можливих способів вчинення злочину, злочин може бути вчинений будь-яким способом) та порівняння санкції, що передбачає покарання за вчинення складу злочину, у якому насильство є способом його вчинення, та санкції, що передбачає покарання за вчинення складу насильницького злочину.

В такому разі необхідно застосовувати такі правила кваліфікації злочину: а) якщо злочин, що використовується як спосіб вчинення іншого злочину, є менш тяжким, ніж такий «інший» злочин, то кваліфікація за сукупністю злочинів виключається; б) якщо злочин, що використовується як спосіб вчинення іншого злочину, є більш тяжким, ніж такий «інший» злочин, то кваліфікація здійснюється за сукупністю злочинів; в) якщо злочин, що використовується як спосіб вчинення іншого злочину, дорівнює за ступенем тяжкості такому «іншому» злочину, то під час кваліфікації, перш за все, необхідно дослідити (співставити) інші елементи складів злочинів (норми-частини та норми-цілого).

На думку В.М. Кудрявцева, основні типи конкуренції за об'єктивною стороною полягають у такому: а) діяння, передбачене однією з норм, є лише частиною діяння, передбаченого іншою нормою; б) суцільно небезпечні наслідки, передбачені однією нормою, є частиною наслідків, передбачених іншою нормою; в) одна з норм може передбачати протиправне діяння, що не потягло наслідків чи створило можливість їх настання, у той час як інша норма охоплює також наслідки, що настали. В такому разі застосуванню підлягає норма, що містить більш повне описання ознак об'єктивної сторони вчиненого діяння [5, с. 228-229];

4) кваліфікація злочину під час конкуренції норми-частини та норми-цілого за *суб'єктом* складу злочину (суб'єктом злочину) здійснюється на підставі правил кваліфікації під час конкуренції загальної та спеціальної кримінально-правових норм. Водночас окремі науковці зазначають, що конкуренція норми-частини та норми-цілого за суб'єктом злочину неможлива, оскільки в чинному законодавстві відсутні такі склади злочинів, які були б повніше інших за суб'єктом [15, с. 67; 16, с. 46];

5) під час кваліфікації злочину за наявності конкуренції норми-частини та норми-цілого за *суб'єктивною стороною* складу злочину вирішальне значення має більш широка спрямованість умислу суб'єкта, а також наявність певної мети порівняно з її відсутністю. За формами вини конкуренції кримінально-правових норм бути не може, оскільки жодна з форм вини не містить іншої. За ознаками суб'єктивної сторони складу злочину конкуренція за правилами частини та цілого можлива між нормами про необережне спричинення шкоди та злочину зі змішаною формою вини.

Окремі науковці зазначають, що конкуренція за суб'єктивною стороною можлива лише за ознакою мети, оскільки лише цілі можуть поглинати

одна одну, тобто переростати, чого не можна сказати про форми вини і мотиви злочину. У конкуренції за метою перебувають, приміром, дезертирство та самовільне залишення частини як злочину проти порядку несення військової служби [16, с. 46];

б) під час конкуренції норми-частини та норми-цілого кваліфікація вчиненого суб'єктом злочину здійснюється за нормою-цілим. Водночас з цього загального правила кримінально-правова наука та слідчо-судова практика виробили виключення –

якщо ознаки складу злочину, передбаченого нормою-частиною, повністю охоплюються ознаками складу злочину, передбаченого нормою-цілим, а санкція статті (частини статті) Особливої частини КК, що передбачає норму-ціле є менш суворою, ніж санкція статті (частини статті) Особливої частини КК, що передбачає норму-частину, то кваліфікація здійснюється за сукупністю злочинів, що передбачені як нормою-цілим, так і нормою-частиною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Малков В.П. Конкуренция уголовно-правовых норм и её преодоление. *Советское государство и право*. 1975. № 3. С. 59–66.
2. Козлов А.П. Единичные преступления: понятие, классификация, квалификация : учебное пособие для юрид. специальностей. Красноярск : Б. и., 2007. 280 с.
3. Коржанський М.И. Кваліфікація злочинів. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 416 с.
4. Марін О.К. Конкуренція кримінально-правових норм : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2001. 235 с.
5. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2004. 304 с.
6. Малков В.П. Совокупность преступлений : (вопросы квалификации и назначения наказания). Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1974. 307с.
7. Беляев В.Г. Применение уголовного закона : учеб. пособие. Волгоград : Волгоград. юрид. ин-т, 1998. 120 с.
8. Бурчак Ф.Г. Квалификация преступлений. 2-е изд., доп. Киев : Политиздат, 1983. 141 с.
9. Ус О.В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації : лекції. Харків : Право, 2018. – 368 с.
10. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
11. Насильственная преступность / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. Москва : Спарк, 1997. 139 с.
12. Иногамова-Хегай Л.В. Концептуальные основы конкуренции уголовно-правовых норм : монография. Москва : Норма : ИНФРА-М, 2015. 288 с.
13. Горелик А.С. Конкуренция уголовно-правовых норм: учеб. пособие. Красноярск : Изд-во Красноярск. гос. ун-та, 1996. 167 с.
14. Корнеева А.В. Теория квалификации преступлений : учеб. пособие. Москва : Проспект, 2014. 112 с.
15. Благов Е.В. Квалификация преступлений (теория и практика). Ярославль : Изд-во Ярославль. гос. ун-та, 2003. 211 с.
16. Толкаченко А.А. Теоретические основы квалификации преступлений : учеб. пособие. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 128 с.